

АД'ЕКТИВНІ УНІВЕРБИ В АСПЕКТІ ІНТЕГРАЛЬНИХ СЛОВОТВІРНО-ГРАМАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

У сфері прикметників найбільш очевидна абстрагуюча і аналізуюча мислительна діяльність людини, завдяки чому ознака, властивість, будь-які атрибути, що складають невід'ємну сутність предмета, явища, речі у найширшому розумінні цього слова, усвідомлюються відокремлено від неї. Проникаючи в лінгвістичну природу прикметників, вивчаючи механізм номінації у сфері ад'єктивних слів, ми не тільки визначаємо лінгвістичний статус такої категорії лексичних одиниць, але й водночас поглиблюємо наші знання про когнітивну діяльність людини. З'ясовуючи критерії виділення речі із класу подібних, отримуємо результати пізнавальної діяльності людини, зафіксовані у номінаціях тих чи тих властивостей, ознак, якостей предметів навколишньої дійсності.

Об'єктивний аналіз категорії прикметників-дериватів, як й інших класів похідних одиниць, можливий за умови врахування складної природи речення як препозитивної структури і взагалі комунікативного аспекту мовних явищ, зокрема семантичних властивостей не тільки імен, але й предикатів. Труднощі у дослідженні природи ад'єктивної лексики зумовлені з'ясуванням їх знакової природи, семантичної та функціональної класифікації, описом семного складу прикметників тощо. Це мотивується особливим номінативним характером ад'єктивної лексики, її ономасіологічною природою, зокрема тим, що прикметники спеціалізовані домінувати назви якостей, властивостей, ознак, властивих предметам і явищ реального світу, що формують своєрідну і надзвичайно важливу для людського пізнання категорію якості.

З онтологічної і когнітивної точки зору категорія якості детермінована як засаднича категорія, що означає будь-яку сторону предмета пізнання, котра розглядається як цілісна її ознака у процесі порівняння з іншими предметами. У філософських працях підкреслюється, що «перехід від предметно-чуттєвого, наочно-образного мислення до мислення понятійного став можливим лише за умови переходу від цілісного сприйняття речей, від загальних, нерозчленованих вербалізованих наочно-образних уявлень про предмети-функції, предмети-властивості до формування абстрактних понять про предмети як такі і окремо властивості цих предметів» [5, 61]. З ускладненням практичної діяльності людини, практичного застосування все більшої кількості різноманітних предметів відбувається розмежування тотожності чуттєвих ознак, які окремо у свідомості в первинній людині не існували від конкретної речі і самої речі. Таким чином, виокремлення предмета як такого у всій його сукупності властивостей, окремих якостей і ознак спричинило виникнення особливої категорії слів – номінації ознак, властивостей, якостей предметів – прикметників. З позиції діахронічного розвитку мовних категорій О. О. Потебня сформулював висновок: «...Відмінність між іменником і прикметником не традиційна. Прикметники виникли з іменників, тобто був час, який залишив в різних індоєвропейських мовах явні сліди і дані, коли властивість мислилась тільки конкретно, тільки як річ» [8, 69]. Показовим явищем у онтологічному процесі номінації, невідривному від когнітивно-діяльній активності суб'єкта-людини, виступає поява іменників, сформованих саме на семантичній базі назв ознак, властивостей, якостей, наприклад, *жовток*, *білок*, *синяк* (камінь або гриб), *чорниця*, тощо. У такого типу номенах зафіксовані наслідки пізнавальної діяльності людини, для якої найбільш релевантні ті властивості, ознаки предметів, які і стали визначальними в лексичному оформленні відповідного слова.

Прикметники же, навпаки, маніфестують окремі властивості, ознаки предметів, ті, що мають здатність виражати вищу чи найвищу міру вияву певної якості, притаманну або непритаманну іменникам ознаку, чим і відрізняються від класу іменників – мовних одиниць із чітким денотативно-сигніфікативним значенням. Сигніфікативно-характеризуюча функція прикметників корелює з їх атрибутивною та предикативною функцією, тобто такі ад'єктиви виступають у ролі атрибутів, модифікаторів іменника чи у ролі головних предикаторів [9, 152]. Як і інші типи предикативних одиниць, прикметники мають широку і розгалужену систему сполученності, особливо із іменниками, що є їх найяскравішою функціональною рисою.

Ономасіологічний статус прикметників у сукупності їх семантико-синтаксичних, функціональних характеристик може встановлюватися тільки на тлі взаємодії морфологічних, словотвірних і синтаксичних категорій. Найбільш продуктивним класом прикметників виступають похідні одиниці – деривати, семантика яких маніфестує ознаки через відношення до предмета, дії, стану або ж ознаки і які в структурному плані триелементні (корінь, суфікс (префікс) і закінчення). Лексичне ядро таких ад'єктивних одиниць становлять іменникові, дієслівні та прислівникові корені, а суфікси вказують на прикметниковий граматичний клас, наприклад: *місь-к-ий*,

мам-ин-а, верт-ляв-ий, торіш-н-ий, зелен-уват-ий, при-нагід-н-ий і под. Похідні якісні прикметники, які і біструктурні якісні, що складаються лише із кореня і закінчення, семантично детерміновані суфіксами, що заступають здебільшого предикатні знаки із функцією уточнення (конкретизації). Такі якісні прикметники формують два різновиди значень предикатів – недостатній та надмірний ступінь вираження ознаки за допомогою прикметникових суфіксів як їх формальних репрезентантів. Ті ж суфікси на формально-граматичному рівні уможливають виокремлення таких ад'єктивних словотвірних категорій: категорія недостатнього вияву ознаки; категорія надмірної інтенсивності ознаки; категорія суб'єктивної оцінки якості; категорія протилежності; категорія присвійності; категорія ад'єктивної синтаксичної деривації; категорія темпоральної атрибутивності; категорія порядковості; категорія ад'єктивної синтаксичної деривації [1, 138].

У лінгвістиці найпоширенішою є думка, що якісні прикметники спеціалізовані виражати ознаку, якість предмета безпосередньо, а відносні спрямовані на передачу атрибутивного оформлення різних видів відношення до предмета [3, 18]. Щоправда, вбачати смислову сутність відносних прикметників тільки у вираженні відношення чи комплексу відношень і зв'язків є не зовсім коректним, оскільки у цьому випадку така група ад'єктивних одиниць – категорія нібито надлишкова, яка функціонально дублює прийменниково-відмінкову систему української мови. Крім того, визначати семантичну сутність відносних прикметників тільки як предметно-конкретне відношення не доцільно з причини ономасіологічної єдності (спеціалізації) ад'єктивного класу слів, а саме маніфестувати значення якості. Семантика прикметників не вичерпується значенням відношення: вони спрямовані на характеристику, виявлення якостей і властивостей предметів і явищ реальної дійсності. «Будь-який прикметник зразу ж набуває значення якості» [10, 102]. Таким чином, увесь спектр зв'язків, відношень, представлених відносними прикметниками, є тільки базою виникнення значення якості, хоч і відмінного від властивості, безпосередньо прияманної предмету, явищу, але все-таки важливого для аналізу різноманітних характеристик предмета. Відносні прикметники, утворені на базі імен і явищ, із якими встановлюються зв'язки і відношення, виконують важливе ономасіологічне завдання, що полягає в характеризації предметного світу через мережу відношень. Це означає, що вони, як і власне якісні прикметники, виступають одиницями характеристизації, але дещо своєрідної – через відношення і зв'язки предметів і явищ реального світу. Якісні і відносні прикметники семантично відмінні, незважаючи на вираження ними єдиного ономасіологічного змісту – якості. Якісні прикметники означають якість, властиву предмету як автономній одиниці, а основою відносних виступає комплекс відношень, з якими пов'язаний предмет і які є базою для його дескрипції.

Функціонально-семантична своєрідність прикметників – дериватів чітко простежується на взаємозв'язку словотвірних і власне граматичних (морфологічних) категорій, про що, зокрема, стверджують вчені: словотвірне значення «розвиває і уточнює, а інколи нібито дублює граматичне значення» [4, 118]. Так, наприклад, словотворення у сфері відад'єктивних прикметників повторює граматичну категорію ступенів порівняння, градууючи властивості-якості за інтенсивністю їх вираження (порівн.: *білий – білуватий – біліший – білісенький*).

У сфері словотворення української мови переважає транспозиція вихідних ономасіологічних баз в інший лексико-граматичний клас. По лінії словотвірних значень утворених дериватів і визначається їх семантична своєрідність, зокрема, відповідний «приріст» змісту порівняно із твірним словом. Порівн., напр.: *дерев'яний* – «відношення до дерева»; *дерев'янистий* – «такий, що нагадує дерево»; *синів* – «належить сину», *по-синівськи* – «так, як сину належить»; *надвечірній* – «ознака за часом»; *прибережний* – «ознака за локальністю»; *піщаний* – «відношення до піску»; *піщанистий* – «такий, що нагадує пісок чи характеризується вмістом піску». Як видно, відносні прикметники представляють семантику твірних іменників у ролі атрибута і виступають синтаксичними дериватами. У процесі лексичної деривації ад'єктивів, утворення додаткових семантичних компонентів, що не виводяться із суми значень конститuentів, найбільшою мірою ілюструє конструктивну властивість похідного слова – його фразеологічність, чи ідіоматичність [7, 146-148]. Ідіоматичність на основі лексичної деривації як явище типове і системне, визначається глибинними семантичними (синтаксичними) процесами і є віддзеркаленням сутнісних ознак, які є в основі мотивуючих слів, висловлень, а також певних асоціацій, що виникають у мовців у зв'язку з мотивуючим словом. Якісні прикметники як похідні одиниці якраз й ілюструють ономасіологічний процес ідіоматизації і ширше – лексикалізації. На поверхневому мовному рівні вони репрезентують спеціалізовані лексеми «загальний функціональний план яких доповнюється такими супровідними показниками, як позначення за участю спеціальних словотвірних формантів міри, інтенсивності, специфічного вияву або суб'єктивно-експресивної оцінки відповідної якісної характеристики» [2, 129].

Отже, для формування семантики похідного слова релевантним є не тільки чинник мовної норми, але й чинник структурно-семантичних перетворень, як і регулярний «приріст» в

семантиці таких дериватів. А це певним чином, зважаючи на наявність чи відсутність таких додаткових значень відповідного типу, і визначає спрямування словотвірного акту на синтаксис чи лексику, тобто детермінується межа між синтаксичною і лексичною деривацією. Для ад'єктивних дериватів це означає їх належність до розряду якісних чи відносних прикметників. Важливо, що семантика «приросту» в лексичне значення деривата мовби програмується твірною базою. Так, зокрема, для утворення більшості ад'єктивів з власне якісно-характеризаційною семантикою використовується мовною системою множина іменникових твірних із пресупозицією наявності властивостей, ознак відповідного спектру асоціативних зв'язків (назви рослин, тварин, різноманітних об'єктів предметного світу тощо). Порівн.: *лимон* – *лимонний* (колір), *трава* – *трав'янистий* (багатий травою, подібний на траву), *вовк* – *вовчий* (погляд), *дуло* – *дуластий* (з багатьма дуплами), *землистий* (пісок, колір обличчя тощо), *крем* – *кремовий* (колір матеріалу). Якщо у подібних дериватах спостерігається перекатегоризація ономасіологічної ознаки, тобто зміна частиномовної належності «іменник → прикметник», то, навпаки, у відад'єктивних дериватах – якісних прикметниках, що мають також «приріст» семантики по лінії інтенсивність / релаксивність вираженої ознаки, перекатегоризації ономасіологічної ознаки не відбувається.

Функціональна вагомість прикметників вищого і найвищого ступеня вираженої ознаки (підклас компаративних прикметників) простежується у здатності займати певну семантико-синтаксичну позицію у реченні, «оскільки їх семантичне наповнення, структура власне слів, а також валентна рамка є відмінними» [6, 138]. Через це категорія семантико-синтаксичної валентності компаративного предиката зумовлює його сполучувальні можливості та семантичні потенції в побудові елементарного речення (порівн.: *Цей спортсмен сильніший / спритніший за інших*). Як видно, категорія ступенів порівняння – міжрівнева морфолого-синтаксико-словотвірна граматична категорія, пов'язана з модифікаційним типом словотворення, яка вказує водночас на семантико-синтаксичну функцію предиката.

Значні досягнення теорії словотвору в дослідженні семантичного аспекту похідних лексичних одиниць, як і поглиблене опрацювання семантичної сфери словотвірного аналізу, створює можливість одержати об'єктивну інформацію про номінативну сутність ад'єктивних одиниць, розширити відомості про формування механізму їх ономасіологічної структури у процесі когнітивно-творчої діяльності людини. Сфера похідних слів, що регулярно поповнюють лексичну базу мови, віддзеркалює відповідну мовну картину світу, концептуальні засади формування і розвитку етнопсихологічних національно-духовних цінностей народу.

Список використаних джерел

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Горденська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
2. Грищенко А. П. Суфіксальний словотвір прикметників в українській мові / А. П. Грищенко // Словотвір сучасної української мови. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 119-167.
3. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 301 с.
4. Кубрякова Е. С. Части речи в ономасіологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 115 с.
5. Лукьянов И. Ф. Сущность категории «свойство» (значение для исследования проблемы отражения) / И. Ф. Лукьянов. – М. : Мысль, 1982. – 142 с.
6. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк, 2001. – 340 с.
7. Панов В. Г. Чувственное, рациональное, опыт / В. Г. Панов. – М. : Изд-во МГУ, 1976. – 256 с.
8. Потенция А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потенция. – М. : Просвещение, 1968. – 563 с.
9. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиотическая грамматика / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
10. Щерба Л. В. О второстепенных членах предложения / Л. В. Щерба // Избр. работы по языковедению и фонетике. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1958. – Т. 1. – С. 92-103.

Анотація. У статті визначено структуру семантико-синтаксичні і функціональні властивості ад'єктивних одиниць – прикметників на основі словотвірних відношень твірних баз і дериватів у процесі їх граматиалізації на тлі речення. окреслено інвентар словотворчих засобів для експлікації словотвірних значень як структурних маркерів ономасіологічної бази.

Ключові слова: словотвір, номінація, когнітивність, лексикалізація, семантика, синтаксис.

Summary. The article outlines the structure of semantic-syntactic and functional properties of adjectival units – adjectives based on word-building relationships between derivational as is and derivatives during the irgrammaticalization against the background of a sentence. The inventory of word-building means creating word building meanings as structural markers of the onomasiological basis for generating specific lexical semantics of derivatives under the influence of communication factors has been established. Despite significant advances in the study of word formation and morphemics in recent decades, which caused scientists to state the importance of derivatology as an integral linguistic level, its certain subordination to morphology and syntax should be noted.

The analysis of adjectival derivatives in the irword building and semantic relations with motivating bases gives objective results in perspective with the proper grammatical categories: predication, attributiveness, temporality, adverbiality, graduating explicit property. Adjectival univerts – qualitative and relative adjectives- postulate interaction of morphological, syntactic and structural word categories, resulting to find out their onomasiological status as special linguistic nomina. More than that, this approach to the description of lingual units gives reasons to claim specificity of explicated by two types – the so-called qualitative and relative adjectives – attributive meaning, which is based on the logic semantic category of quality. Proper qualitative adjectives have the ability to represent the attributive meaning according to the communicative needs, which can vary from the lowest to the highest degree of property, or, on the contrary, reflect semantics regardless of the degree of properties of objects, real things.

However, relative adjectives in a broad sense as syntactic derivatives, correlated with their motivating case or prepositional-case forms, represent attributive meaning of a special type of quality – quality of relativity. The latter is a sign of emphasis of a certain property of an object, performs the function of characterization, i.e. quality – property. This conclusion is confirmed by a various polysemantic range of relative adjectives, the ability of an optional nomination of attributiveness supplementing the functional field of qualitative adjectives. The functional semantic range of relative adjectives in the language system testifies their onomasiological unity with qualitative adjectives: they are by no means identical with their motivating derivational bases, making the corresponding specific property explicit on the basis of relationship, relativity. Otherwise, this category would be superfluous, unnecessary, which is unacceptable in the language system.

Key words: derivation, nomination, cognition, lexicalization, semantics, syntax.

Отримано: 5.02.2015 р.

УДК 811.161.2'367

Шабат-Савка С.Т.

ІНТЕНЦІЙНИЙ ПРОСТІР МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ Й СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ПРОЦЕСУ СПІЛКУВАННЯ

У багатовекторній парадигмі філологічного знання соціолінгвістичний напрям, що скерований на вивчення мови як найважливішого засобу людського спілкування, на визначення специфіки перебігу мовленнєвої діяльності людини в соціумі та впливу суспільних процесів на функціонування й розвиток мовної системи, є одним із найрелевантніших у практиці сучасних мовознавчих студій. На думку Н. Мечковської, соціолінгвістика охоплює низку питань: мова і суспільство; вибір мовцем певного варіанта мови; вивчення мовних особливостей різних соціальних і вікових груп [6]. До цього переліку Г. Мацюк додає ще й етнографічні та комунікативні принципи аналізу мовних одиниць, а тому в дослідницьке поле потрапляють норми і правила вживання мови в міжкультурній та міжособистісній комунікації: хто, що, кому сказав, які типи мови потрібно вживати в різних контекстах, як попросити або пожартувати, як довго дозволено мовчати, скільки повинна розмовляти одна людина, якою є мова привітань, прощань чи подяки [5, 6].

На переконання О. Селіванової, соціолінгвістичний підхід передбачає вивчення мови “у структурі соціальних відношень і функцій суспільства” [9, 317], у контексті домінуючих засобів збереження та передавання інформації, способу життєдіяльності людини. Отже, осердям соціолінгвістичних студій є мовна особистість, мовець як носій різноманітних інтенцій. Глибоке осмислення довкілля, інтенційні горизонти суб’єкт комунікації репрезентує у “власній” картині світу. Однак зрозуміло, картина світу – це “не дзеркальне відображення світу, а завжди якась його інтерпретація” [8, 29], породжена особистісним сприйняттям і детермінована соціокультур-